

Krystyna Puzio

Biblioteki Polskiej Macierzy Szkolnej
w Zagłębiu Dąbrowskim. Rys historyczny

Klęska Rosji na Dalekim Wschodzie oraz rewolucja 1905 r. przyczyniły się do ogłoszenia /1906/ nowej konstytucji dającej społeczeństwu polskiemu pewne swobody polityczne. W tym okresie ujawnia się i powstaje szereg organizacji społecznych i instytucji służących oświacie.

Z inicjatywy inż. Józefa Świątkowskiego została zorganizowana na 28 czerwca 1905 r. w Warszawie Polska Macierz Szkolna, zarejestrowana przez władze rosyjskie 21 czerwca 1906 r.¹. Polska Macierz Szkolna /dalej skrót: PMS/ swym zasięgiem objęła województwa środkowe /lubelskie, warszawskie, łódzkie, kieleckie/ oraz województwa wschodnie /wołyńskie, poleskie, nowogrodzkie, białostockie/ - na obszarach innych województw rozwijały swą działalność zrzeszone z Macierzą - Towarzystwa i Szkoły Ludowe oraz Towarzystwo Czytelni Ludowych, Macierz Cieszyńska i Macierz Gdańska².

W działalności PMS można wyróżnić cztery okresy: I - od powstania Towarzystwa do zawieszenia jego działalności /1905-1907/, II - utajona forma działania /1908-1916/, III - wznowienie jawnej działalności /1916-1919/ i IV - praca w państwie niepodległym do 1939 r.

Celem PMS było krzewienie i popieranie oświaty w duchu narodowym, organizowanie opieki pozaszkolnej, prowadzenie szkół zawodowych, kursów rzemieślniczych i dokształcających, zakładanie ochronek, czytelni ludowych i bibliotek³.

W oświatowej pracy Macierzy poważny odcinek zajmowały biblioteki. Obok bibliotek stałych, szeroko rozwijały swą akcję biblio-

teki wędrowne z księgozbiorami płynnymi. Źródłem gromadzenia zbiorów były w głównej mierze dary oraz zakup. Wydawany dla użytku Kół "Poradnik Biblioteczny" - katalog oraz drugi periodycznie ukazujący się "Poradnik Biblioteczny" - dodatek do "Oświaty Polskiej", ułatwiały wybór książek dla bibliotek oświatowych⁴. Księgozbiory bibliotek PMS składały się głównie z literatury pięknej. Starano się, aby każda biblioteka stała, będąca centralną dla ruchu czytelniczego, posiadała dobrze dobrane zbiory⁵. Na zlecenie Wydziału Bibliotek i Oceny Książki selekcjonowano księgozbiory oraz zwracano szczególnie dużą uwagę na właściwy dobór książki, w tym celu dla bibliotekarzy czynnych w bibliotekach Macierzy organizowano w Warszawie kursy, podnoszące ich kwalifikacje zawodowe⁶. Szczegółowe lustracje placówek bibliotecznych, dokonywane przez instruktorkę Zarządu Głównego PMS⁷, były jednocześnie kontrolą pracy bibliotekarzy oraz pozwalały na odpowiednie opracowanie programów dalszych szkoleń zawodowych.

W 1929 r. ogółem na terenie państwa polskiego było 35 100 bibliotek, w tym najliczniejszą grupę stanowiły biblioteki szkolne /23 000/ - PMS posiadało w owym okresie ok. 1 000 bibliotek⁸.

Żywą akcję w zakładaniu bibliotek prowadziły Koła PMS w Zagłębiu Dąbrowskim. W 1905 r. otwarto w Sosnowcu przy ul. Renardowskiej pierwszą Czytelnię Macierzy, następnie już w 1906 r. rozpoczęły swą pracę dwie inne Czytelnie: przy ul. Piłsudskiego nr 1 oraz przy ul. Floriańskiej nr 19; do końca 1906 r. w Sosnowcu czynnych było pięć Czytelni PMS⁹. Dalszy rozwój bibliotek następuje w 1907 r., już od 18 sierpnia istnieją przy siedmiu Kołach PMS czytelnie, które dostarczają społeczeństwu miasta Sosnowca książki i czasopisma¹⁰.

Mimo że 14 grudnia 1907 r. rozporządzeniem generała gubernatora warszawskiego zawieszono działalność Towarzystwa, a pismo

gubernatora z dnia 8 marca 1908 r. polecało przeprowadzenie całkowitej likwidacji PMS do 1 lipca tegoż roku¹¹, na terenie Zagłębia Dąbrowskiego nadal /do 1914/ rozwijały swą działalność biblioteki Macierzy, których pracę zahamował dopiero wybuch I wojny światowej /1914/.

Po zakończeniu wojny światowej /1918/ nastąpił dalszy rozwój bibliotek w Zagłębiu Dąbrowskim; do pracy z książką przystąpiła część istniejących już /przed 1914/ bibliotek oraz nowopowstałe¹².

W 1930 r. na całym obszarze Zagłębia Dąbrowskiego czynne były czytelnie i biblioteki: w Dąbrowie Górniczej /3/, Klimontowie /2/, Miłowicach /1/, Nivce /3/, Sosnowcu /4/, Wojkowicach Komornych /1/ i w Zagórzcu /2/.¹³

W ciągu 1931 r. pow. będziński wzbogacił się o nowe Koło Macierzy w Strzemieszycach; w roku tym zarejestrowano także Koło w Bobrownikach, które istniało już dawniej, ale do 1931 r. nie utrzymywało żadnej łączności z Zarządem Głównym w Warszawie ani z Zarządem Okręgowym w Zagłębiu, a więc nie było uwzględniane w statystykach. W tym okresie w Zagłębiu Dąbrowskim było 15 Kół, które posiadały łącznie 24 biblioteki i 12 czyteln¹⁴.

W 1934 r. w województwie kieleckim istniało ogółem 60 bibliotek PMS w tym 39 stałych i 21 wędrownych. W owym okresie Zagłębie Dąbrowskie posiadało 21 bibliotek stałych i 15 wędrownych, a więc z porównania stanu liczebnego bibliotek PMS całego woj. kieleckiego i Zagłębia Dąbrowskiego wynika, że w Zagłębiu czynnych było aż 36 bibliotek, a tylko 24 biblioteki pracowały na pozostałych terenach województwa¹⁵. Okręg sosnowiecki posiadał nie tylko największą ilość bibliotek /15/, ale należał również do rejonów obsługiwanych przez fachową kadrę instruktorską, która wywarła duży wpływ na stan i poziom bibliotek Macierzy¹⁶. Podczas przeprowa-

dzanej w 1936 r., przez przedstawicieli Zarządu Głównego z Warszawy, lustracji większych bibliotek /m.in. w Dąbrowie Górniczej i Sosnowcu/, wysoko oceniono dobrą organizację i całokształt ich pracy¹⁷.

W 1931 r. Zarząd Okręgowy Zagłębia zapoczątkował konferencje bibliotekarskie, z których dwie odbyły się tegoż roku w Niwce i w Dąbrowie Górniczej. Na rok następny zaplanowano dalsze kontynuowanie konferencji, które miały na celu kształcenie i dokształcanie kadry bibliotekarskiej. W 1931 r. Instruktorka Zarządu Okręgowego Zagłębia, Krystyna Konecka, przy współudziale miejscowych bibliotekarzy, prowadziła eksperymentalnie przez miesiąc każdą bibliotekę Macierzy na terenie powiatu - był to pewnego rodzaju lotny kurs bibliotekarski¹⁸.

Bibliotekarze pracowali w zasadzie bezpłatnie, mimo to mieli ambicje, aby poznać tajniki pracy bibliotecznej i dobrze spełniać swe zadania, toteż uczestniczyli nie tylko w kursach organizowanych przez miejscowe władze PMS, ale również w kursach prowadzonych przez Zarząd Główny w Warszawie. W styczniu 1935 r. w zorganizowanym przez Zarząd Główny II-gim kursie bibliotekarskim wzięli licznie udział bibliotekarze z Sosnowca, Niwki, Klimontowa i Zagórza¹⁹.

Zarząd Okręgowy Zagłębia, zgodnie z własnymi postulatami oraz instrukcjami otrzymywanymi z Warszawy, czuwał przede wszystkim nad dobrą organizacją swoich placówek, odpowiednim przystosowaniem ich do terenu, na którym działały, oraz dbał o poziom kadry bibliotecznej²⁰.

W skład Zarządu Okręgowego wchodziło 14 członków. W 1932 r. stanowisko prezesa objął inż. Feliks Frycz, /który był również członkiem Zarządu Głównego w Warszawie/, wiceprezesem był

inż. Bolesław Krupiński, skarbnikiem Edward Rypp, sekretarzem Władysław Stratilato²¹ .

W zależności od potrzeb środowiska biblioteki Macierzy czynne były w różnych okresach swej działalności niejednolicie, np. w 1928 r. w Czeladzi biblioteka udostępniała swe zbiory dwa razy tygodniowo /wtorki i soboty/ od godz. 18⁰⁰ - 20⁰⁰ ²² , w siedem lat później czynna była już codziennie od godz. 16⁰⁰ - 20⁰⁰ ²³ , co świadczy o pomyślnym rozwoju biblioteki oraz wzrastającym zapotrzebowaniu społeczeństwa na książkę. Prawie wszystkie biblioteki Macierzy w latach trzydziestych otwarte były codziennie, a nawet niektóre z nich również w niedziele i święta, o czym można wnioskować ze sprawozdań statystycznych podających liczbę dni, w których biblioteki pracowały z czytelnikiem²⁴ .

Liczba zbiorów bibliotek PMS w Zagłębiu Dąbrowskim na przestrzeni lat kształtowała się różnie - od kilkudziesięciu tomów do kilkunastu tysięcy i tak, np. w roku 1934 najlepiej zaopatrzone w książki były biblioteki w Będzinie /4 782/, Dąbrowie Górniczej /3 203/, Nivce /7 507/ i w Sosnowcu /13 541/, najmniejszą ilość książek posiadały biblioteki w Strzemieszycach /294/ i w Żychliach /110/. Ogółem księgozbiory bibliotek Macierzy w Zagłębiu liczyły ok. 48 337 tomów, co w porównaniu z ilością książek znajdujących się we wszystkich bibliotekach PMS województwa katowickiego /79 940/, stanowiło ponad 50% w skali województwa.

Mimo że w każdym roku biblioteki sukcesywnie powiększały swe zbiory, średnia przeciętna roczna przybytków nie była duża, łącznie wahała się w granicach ok. 1 000 voluminów²⁶ . Po dokładniejszym przeanalizowaniu liczby księgozbiorów poszczególnych bibliotek zauważa się jednak dysproporcje w ilości nabytków w skali rocznej, np. biblioteka PMS w Dąbrowie Górniczej w 1930 r. miała

2 496 tomów²⁷, w 1934 r. 3 203 tomy, w 1935 r. 3 469 tomów²⁸, a więc na przestrzeni pięciu lat /1930-1935/ przybyło ok. 900 woluminów, biblioteka powiększała więc rocznie swe zbiory o około 200 tomów. W innych bibliotekach liczby te były dużo mniejsze lub nawet zauważa się ubytek księgozbiorów, np. biblioteki Macierzy w Sosnowcu w 1923 r. posiadały 15 704 tomy²⁹, a w 1934 r. mniej o 2 163 tomy³⁰. Najbardziej żywotne na terenie Zagłębia Dąbrowskiego były biblioteki w Nivce. Liczba księgozbiorów w porównaniu z innymi ośrodkami wzrastała tu szybko, tak że już w 1937 r. biblioteki posiadały 9 013 tomów³¹.

Stan ilościowy księgozbiorów bibliotek zależny był głównie od funduszy, jakimi dysponowało Koło PMS. Kwoty te pochodziły przeważnie ze składek członkowskich, zbiórek na tzw. Dar Narodowy 3-go Maja oraz innych imprez dochodowych. W Zagłębiu Dąbrowskim zbiórka na Dar Narodowy przynosiła duże dochody, np. w 1931 r. zebrano 11 852,05 zł, z czego Koła i powstałe przy ich pomocy Komitety sumę w wys. 10 847,10 zł przeznaczyły na utrzymanie bibliotek i zakup książek³². Również część pieniędzy pochodzących ze składek członkowskich przekazywały Koła swoim bibliotekom. Wiele Kół PMS przeznaczało duży procent swych dochodów na kupno nowych książek, np. w Dąbrowie Górniczej w 1935 r. fundusze Koła wynosiły 2 298,63 zł, z czego 84%³³ wydano na zakup księgozbioru, w tym samym czasie Koło w Nivce wydało 1/4 swych dochodów na zakup i oprawę książek³⁴.

Sumy pieniężne, które biblioteki otrzymywały od Koła, powiększały kwoty zebrane z abonamentu czytelniczego. Wysokość opłat pobieranych za korzystanie z bibliotek kształtowała się różnie w poszczególnych bibliotekach, np. w Dąbrowie Górniczej /1935/ abonament wynosił 50 gr miesięcznie od tomu, w Zawierciu /1935/

bezrobotni wypożyczali książki bezpłatnie, w Czeladzi /1935/ płacili czytelnicy miesięcznie 10 gr od tomu³⁵. Były również biblioteki, które na przestrzeni lat swej działalności zmniejszały opłaty za korzystanie z biblioteki, np. biblioteka w Czeladzi w 1928 roku pobierała miesięcznie 50 gr od wypożyczonej książki, a w siedem lat później /1935/ o 40 gr³⁶ mniej, co pozwalało liczniejszej grupie społeczeństwa korzystać ze zbiorów bibliotecznych.

Głównym źródłem gromadzenia księgozbiorów przez biblioteki PMS w Zagłębiu był więc zakup, ponieważ przeznaczono nań odpowiednie fundusze można było racjonalnie kształtować strukturę księgozbiorów. Oprócz zakupu, powiększano zbiory drogą darów, przekazywanych przez społeczeństwo, np. w 1930 r. ofiarowano bibliotece PMS w Zawierciu 640 tomów³⁷.

Biblioteki PMS jako biblioteki oświatowe udostępniały swe zbiory społeczeństwu danego terenu, w związku z czym wynikała konieczność gromadzenia księgozbiorów o tematyce odpowiadającej potrzebom czytelnika. W źródłach drukowanych zachowały się dane dotyczące struktury księgozbiorów bibliotek PMS w Będzinie oraz struktury wypożyczeń, jest więc możliwość stwierdzenia, czy profil gromadzenia zbiorów zgodny był z zapotrzebowaniem odbiorców. W 1935 r. biblioteka stała w Będzinie miała 5 025 tomów, w tym literatury pięknej: dla młodzieży 13 %, dla dorosłych 61,5 % oraz literatury popularnonaukowej 25,5 %³⁸, ogółem biblioteka posiadała 74,5 % literatury pięknej, a więc struktura była zgodna ze współczesnymi nam założeniami przy gromadzeniu księgozbiorów w bibliotekach publicznych. Wiadomo jednak, że profil gromadzenia zbiorów zależy jest od struktury zawodowej czytelników. W 1935 roku biblioteka Macierzy w Będzinie miała 205 czytelników, w tym młodzieży kształcącej się 60,4 %, pracowników umysłowych 12,3 %,

pracowników fizycznych 6 %, 9 % osób zatrudnionych w gospodarstwie domowym i 11,8 % czytelników bez określonego zajęcia. W roku tym wypożyczono 13 348 tomów, w tym literatury pięknej dla młodzieży 37,33 %, literatury pięknej dla dorosłych 61,71 %, a literatury popularnonaukowej 0,95 %³⁹, czyli z posiadanych zbiorów popularnonaukowych /25,5%/ udostępniono tylko niecały jeden procent. Z powyższego wynika, że młodzież kształcącą się stanowili głównie uczniowie szkół podstawowych oraz mała grupa uczniów szkół średnich, którzy nie mieli potrzeby sięgania po książki popularnonaukowe. Czytelnicy dorośli również korzystali z niej w minimalnym stopniu, a więc posiadane przez bibliotekę zbiory nie były należycie wykorzystane, jednakże w gromadzeniu zbiorów, szczególnie literatury popularnonaukowej, widocznie jest duża troska o dalszy perspektywiczny rozwój czytelnictwa.

W oparciu o ilościowy stan księgozbiorów i czytelników Bibliotek PMS można zorientować się w przeciętnej średniej liczbie książek przypadającej na jednego czytelnika, która kształtowała się różnie w poszczególnych placówkach bibliotecznych i tak np. w 1934 r. w Sosnowcu wynosiła ok. 20 książek, w tym samym czasie w Nivce ok. 6 książek, w Żychwicach tylko 1,5 książki⁴⁰. Mimo że biblioteki w Nivce miały mniejszą liczbę książek przypadających na 1 czytelnika w porównaniu z Sosnowcem, to jednak ze wszystkich bibliotek Macierzy miały największą ilość czytelników /1 477/ oraz wypożyczeń /39 528 tomów/, co świadczy o dużym zapotrzebowaniu środowiska na książkę.

Dobre wyniki miały też biblioteki PMS w Będzinie, gdzie ilość wypożyczeń książek w ciągu roku była prawie o 50 % większa, niż w bibliotekach sosnowieckich, mających bogatsze zbiory i więcej czytelników. W Dąbrowie Górniczej /1935 r./ przeciętnie każda książka

była w obiegu 2,8 razy, a każdy czytelnik otrzymał w ciągu roku 75 tomów, czyli miesięcznie wypożyczał około 6 voluminów, co było poważnym osiągnięciem w rozwoju czytelnictwa ⁴¹.

Dowodem rozwoju czytelnictwa wśród społeczeństwa Zagłębia była również zwiększająca się z roku na rok częstotliwość odwiedzin czytelników i tu także pierwsze miejsce zajmowały biblioteki PMS w Nivce, np. w 1934 r. zanotowano 25 264 odwiedzin, czyli przeciętnie dziennie odwiedzało bibliotekę 85 czytelników; dużą frekwencję dzienną miały również biblioteki w Maczkach /32/, Dańdówce /31/, Jęzorze /21/ i w Wojkowicach Komornych /21/. Ogółem we wszystkich bibliotekach w skali rocznej /1934/ zanotowano 60 246 odwiedzin, co jest dowodem bardzo czynnej postawy czytelniczej ⁴².

Poza udostępnianiem książek zagłębiowskie Biblioteki PMS, wspólnie z Wojewódzkim Wydziałem Oświaty Pozaszkolnej przy PMS w Kielcach, prowadziły żywą akcję odczytową. We wsiach i osiedlach organizowano wykłady popularne z przeżroczami, natomiast w miastach odczyty dostosowane poziomem do środowiska, które uczestniczyło w nich licznie.

Akcja odczytowa obejmowała cały powiat będziński, gdzie w 1931 r. wygłoszono 162 odczyty dla 20 567 słuchaczy, głównie młodocianych /17 510/. W porównaniu do 1930 r. zauważa się spadek liczby słuchaczy dorosłych prawie o 50 %, przyczyny tego zjawiska należy jednak szukać raczej w tematyce odczytów przystosowanych głównie dla dzieci ⁴³, a nie w braku dalszego zainteresowania odczytami słuchaczy dorosłych. Organizatorzy zdawali sobie sprawę z tych dysproporcji i, chcąc je zmniejszyć, zaplanowali od 1931 r. wprowadzenie dwu serii odczytów dla dzieci i dla dorosłych. Żywe zapotrzebowanie społeczeństwa na tego rodzaju imprezy było przyczyną zwiększenia z roku na rok liczby odczytów i tak np. w 1927 r. odbyły

się na terenie całego Zagłębia 43 odczyty, słuchaczy było 6 034⁴⁴
a już w 1931 r. ilość słuchaczy wzrosła prawie o 300 %.

Organizowanie wykładów popularnych i odczytów było akcją szeroko rozwiniętą, którą biblioteki Macierzy prowadziły przy współudziale nauczycieli wygłaszających prelekcje i odczyty⁴⁵.

Szkicowy przegląd tylko bibliotek PMS oraz ich działalności w Zagłębiu Dąbrowskim pozwala stwierdzić, że tradycje bibliotekarstwa na tym terenie są bogate.

Mimo że zapotrzebowanie na książkę wśród społeczeństwa głównie robotniczego sięga końca XIX wieku to dopiero w początkach XX wieku z roku na rok funkcja społeczna książki wzrastała. Słowo drukowane pomagało kształtować świadomość robotników Czerwonego Zagłębia, którzy - dzięki żywej działalności bibliotek - mogli w szerszym stopniu zetknąć się z książką polską.

T a b e l a n r 1

Biblioteki Polskiej Macierzy Szkolnej w Zagłębiu Dąbrowskim w 1934r.

Miejscowość	Biblioteki stałe	Biblioteki wędrowne	Ogółem	L i c z b a		
				książek	czytelników	wypożyczeń
Będzin	1	2	3	4782	343	17393
Czeladź	1	-	1	2302	180	8601
Grodziec	1	-	1	2932	213	6307
Dąbrowa Górnicza	2	-	2	3203	208	8079
Klimontów	1	-	1	2485	130	2088
Milowice	1	-	1	1408	34	4219
Maczki	2	-	2	1003	34	1996
Niwka	3	-	3	7507	1477	39528
Piaski	1	-	1	3605	721	2194
Sosnowiec	4	11	15	13541	636	12033
Strzemieszycze	1	-	1	294	56	746
Wojkowice Komorne		brak danych				
Zagórze	1	-	1	1425	45	2134
Zawiercie	1	1	2	3740	80	3380
Żychcice	1	1	2	110	70	172
Ogółem około	21	15	36	48337	4225	108870
woj.kieleckie	39	21	60	79940	5094	135080

J. Stemler : Dzieło samopomocy narodowej. Polska Macierz Szkolna
1905 - 1935. Zebrań Warszawa 1935 s.230.

Przypisy

- ¹ Józef Stemler: Polska Macierz Szkolna. Rys informacyjny o dwuzdziesięciu latach działalności. 1905 - 1925. Warszawa 1926 s.18-19.
- ² Tamże s. 27-28.
- ³ Ustawa Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej z dnia 1 VI 1906 r. §. 1,3.
- ⁴ Okólnik Zarządu Głównego Polskiej Macierzy Szkolnej z dnia 19 września 1936 r. /L.dz. 6010/36/. Do zarządów Województw Okręgów i Kół w sprawach organizacyjnych, oświatowych i gospodarczych. "Przegląd Oświatowy" R.30:1936 nr 4 s.70.
- ⁵ Okólnik Zarządu Głównego Polskiej Macierzy Szkolnej z dnia 3 września 1938 r. "Przegląd Oświatowy" R.32:1938 nr 4 s.54-56.
- ⁶ J. Stemler: Dzieło samopomocy narodowej. Polska Macierz Szkolna 1905-1935. Zebrał ... Warszawa 1935 s. 218.
- ⁷ Z działalności Polskiej Macierzy Szkolnej. Kronika Oświatowa. "Przegląd Oświatowy" R.30:1936 nr 4 s. 56-57.
- ⁸ Ile jest bibliotek w Polsce ? "Przegląd Oświatowy" R.25:1930 nr 5 s. 145.
- ⁹ Państwowe Archiwum Powiatowe [PAP] - Będzin/akta m. Sosnowca 4987. - Wykaz bibliotek społecznych na terenie miasta Sosnowca.
- ¹⁰ PAP-Będzin/akta m. Sosnowca 312. - Polska Macierz Szkolna 1907.
- ¹¹ J. Stemler: Polska Macierz Szkolna, op. cit. s.21.

- ² W Sosnowcu z 7 czytelní przetrwały po I wojnie światowej cztery: przy ul. Piłsudskiego 1, Kamiennej 7, Floriańskiej 19 i Renardowskiej. - PAP - Będzin/akta m. Sosnowca 4987 - Wykaz bibliotek społecznych na terenie miasta Sosnowca.
- ¹³ Polska Macierz Szkolna w Zagłębiu Dąbrowskim. "Przegląd Oświatowy" R.27:1932 nr 3 s.20-21.
- ¹⁴ Tamże s.21.
- ¹⁵ Tabela nr 1.
- ¹⁶ J. Stemler: Dzieło samopomocy... s.218.
- ¹⁷ Kronika oświatowa. "Przegląd Oświatowy" R.30:1936 nr 4 s.56.
- ¹⁸ Polska Macierz Szkolna w Zagłębiu Dąbrowskim. "Przegląd Oświatowy" R.27:1932 nr 3 s.21.
- ¹⁹ [Drugi] II Kurs bibliotekarski. Polska Macierz Szkolna. "Przegląd Oświatowy" R.30:1936 nr 1 s.53; Kurs bibliotekarski Polskiej Macierzy Szkolnej. Tamże. R.27:1932 nr 3 s.21.
- ²⁰ Polska Macierz Szkolna w Zagłębiu Dąbrowskim. "Przegląd Oświatowy" R.27:1932 nr 3 s.20.
- ²¹ Tamże.
- ²² Działalność Polskiej Macierzy Szkolnej w Zagłębiu. Koło PMS w Czeladzi. "Kurier Zachodni. Iskra" R.19:1928 nr 84 s.4.
- ²³ Nowa czytelnia. Kronika. "Biuletyn Czeladzki" R.1:1935 nr 1 s.7.
- ²⁴ Macierz Szkolna w Zagłębiu Dąbrowskim. Kronika oświatowa. "Przegląd Oświatowy" R.29:1935 nr 3 s.49.

- 25 Tabela nr 1.
- 26 W 1929 r. księgozbiór bibliotek w Zagłębiu Dąbrowskim liczył 37 033 tomy, a więc około 8 000 tomów mniej niż w 1934 r. - Sprawozdanie z działalności PMS w Zagłębiu Dąbrowskim. "Kurier Zachodni. Iskra" R.19:1928 nr 94 s.4.
- 27 Z życia Polskiej Macierzy Szkolnej w Dąbrowie. "Kurier Zachodni. Iskra" R.21:1930 nr 27 s.7.
- 28 Z działalności Polskiej Macierzy Szkolnej. "Przegląd Oświatowy" R.30:1936 nr 2 s.70.
- 29 PAP-Będzin/akta m. Sosnowca 4987. - Wykaz bibliotek społecznych.
- 30 Tabela nr 1.
- 31 Z działalności Polskiej Macierzy Szkolnej. "Przegląd Oświatowy" R.31:1937 nr 2 s.63.
- 32 Polska Macierz Szkolna w Zagłębiu Dąbrowskim. "Przegląd Oświatowy" R.27:1932 nr 3 s.22.
- 33 Kronika oświatowa. "Przegląd Oświatowy" R.30:1936 nr 4 s.61.
- 34 Z działalności Polskiej Macierzy Szkolnej. "Przegląd Oświatowy" R.30:1936 nr 2 s.70.
- 35 Tamże.
- 36 Nowa czytelnia. Kronika. "Biuletyn Czeladzki" R.1:1935 nr 1 s.7.
- 37 Działalność Polskiej Macierzy Szkolnej w Zagłębiu. Koło PMS w Czeladzi. "Kurier Zachodni. Iskra" R.19:1928 nr 84 s.4.

- 38 Biblioteki Polskiej Macierzy Szkolnej. Kronika Zawiercia. "Kurier Zachodni. Iskra" R.21:1930 nr 119 s.61.
- 39 Kronika oświatowa. "Przegląd Oświatowy" R.30:1936 nr 4 s.61.
- 40 Tabela nr 1.
- 41 Z działalności Polskiej Macierzy Szkolnej. "Przegląd Oświatowy" R.30:1936 nr 2 s.70.
- 42 Macierz w Zagłębiu Dąbrowskim. Kronika oświatowa. "Przegląd Oświatowy" R.29:1935 nr 3 s.48-49.
- 43 Polska Macierz Szkolna w Zagłębiu Dąbrowskim. "Przegląd Oświatowy" R.27:1932 nr 3 s.22.
- 44 Odczyty Polskiej Macierzy Szkolnej w Zagłębiu. Kronika Zagłębia. "Kurier Zachodni. Iskra" R.19:1928 nr 45 s.4.
- 45 Inspektor Szkolny w Sosnowcu wydał Okólnik nr 13/31 do kierownictwa szkół powszechnych w pow. będzińskim /1935 r./, w którym wzywa nauczycieli do współpracy w działalności odczytowej PMS.
- Dziesięciolecie Wydziału Oświaty Pozaszkolnej. PMS w Kielcach. Materiały. "Przegląd Oświatowy" R.29:1935 nr 1 s.43-44.